فصلنامه حکمت اسراء
سال هجدهم ـ شماره دوم ـ پیاپی ۵۳ ـ تابستان ۱۴۰۵
Isra Hikmat eighteenth year - no. 53 - summer 2026

A Critical Assessment of Physical Multiverse Theories Based on the Ontological Foundations of Transcendent Theosophy

Mohammad Heydarifard

1. Faculty Member, Department of Islamic Studies, Faculty of Basic and Applied Sciences, Kermanshah University of Technology, Kermanshah, Iran. (m.heydarifard@kut.ac.ir)

Researh Article

Abstract

Multiverse theories in contemporary physics and cosmology—particularly in the two formulations of the "inflationary multiverse" and the "quantum mechanical multiverse"—have redefined the structure of empirical reality by positing a plurality of physical worlds. The fundamental problem of this study is the philosophical evaluation of these hypotheses based on the ontological foundations of Transcendent Theosophy (al-Ḥikmah al-Muta'āliyah) and the analysis of their implications for unity and multiplicity, existential individuation (tashakhkhuṣ), substantial motion (al-ḥarakah al-jawhariyyah), and the best possible order (al-niẓām al-aḥsan). The main challenge in comparative studies lies in conflating physical explanations with metaphysical ones and the equivocation of the term "world"; for spatiotemporal plurality and causal independence in physics do not necessarily entail disparate plurality or ontological independence in philosophy. Employing an analytical-critical method with a domain-separation approach, this paper first reconstructs the physical import of the multiverse within metaphysics and subsequently evaluates it against Sadrian principles. The findings indicate that Transcendent Theosophy is not incompatible with the plurality of material worlds; rather, through the application of the "fundamentality and gradation of existence" (aṣālat wa-tashkīk al-wujūd) and especially "substantial motion," it provides a framework to explain multiple physical worlds as fluid degrees and extensions of a single material reality. Moreover, the relation of multiverse plurality to the "best possible order and teleology" does not lead to the negation of purpose; rather, through divine agency by satisfaction (al-fā'iliyyah bi-l-riḍā) and the universal effusion of existential grace, it portrays a more comprehensive manifestation of divine providence within a coherent macro-system.

Keywords: Physical multiverse theories, Transcendent Theosophy, Concept of world, Gradation of existence, Substantial motion, Best possible order.

Received: 2026-07-16, **Revised**: 2026-09-07, **Accepted**: 2026-09-16, **Published**: 2026-10-02

Heydarifard; Mohammad (2026). A Critical Assessment of Physical Multiverse Theories Based on the Ontological Foundations of Transcendent Theosophy. *Scientific-Research Quarterly of Wisdom and Philosophy*. 2 (53), 119 -150.
DOI: 10.22034/hi.2026.586190.2163

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 http://creativecommons.org/licenses/by/4.0

Extended abstract

1. Introduction

In contemporary theoretical physics and physical cosmology, multiverse hypotheses—predominantly articulated in the frameworks of the "eternal inflation multiverse" and the "quantum mechanical (Everettian) multiverse"—have fundamentally challenged and redefined the classical conception of physical reality by positing a vast plurality of spatiotemporally disjoint or branching universes. The core problem of this study is the critical philosophical evaluation of these scientific hypotheses through the lens of the ontological principles of Transcendent Philosophy (*Ḥikmat al-Muta'āliyah*), founded by Mulla Sadra (Ṣadr al-Dīn al-Shīrāzī).

A major methodological obstacle in existing comparative discourses is twofold: (1) the conflation of physical explanation (which operates within empirical metrics and formal models) with metaphysical explanation (which concerns the ultimate ground and modes of being), and (2) verbal equivocation (*ishtirāk al-lafẓī*) regarding the term "world" (*'ālam* / universe). In physics, a "universe" denotes an empirically bounded, causally closed spatiotemporal domain; in metaphysics, however, "the world" encompasses the total order of extramental reality. Thus, dynamic isolation or spatiotemporal multiplicitous branching in physics does not automatically entail ontologically disjoint plurality. This research addresses the central question: *What critical possibilities, constraints, and explanatory refinements emerge when physical multiverse models are evaluated against Sadrian ontological principles?* The guiding hypothesis is that Transcendent Philosophy presents no inherent metaphysical barrier to the plurality of material worlds, provided that naturalistic interpretations—such as the dissolution of personal identity and the reduction of teleology to blind statistical selection—are metaphysically re-evaluated.

2. Method

The study employs a descriptive-analytical and critical philosophical method based on the principle of epistemic demarcation. The analytical framework proceeds in three systematic stages:

1. Physical Exposition: Clarifying the core mechanics of (a) Everett's Many-Worlds Interpretation (MWI), wherein decoherence and the universal wave function entail branching quasi-classical branches, and (b) Eternal Inflation, wherein stochastic quantum fluctuations of the inflaton field generate topologically disconnected "pocket universes."

2. Metaphysical Articulation: Formulating an evaluative matrix comprising five foundational Sadrian principles: the Primacy of Existence (*aṣālat al-wujud*), Gradation of Existence (*tashkīk al-wujud*), Ontological Individuation (*al-tashakhkhus bi-l-wujud*), Substantial Motion (*al-ḥarakah al-jawhariyyah*), and the Best Possible World / Divine Providence (*al-niẓām al-aḥsan*).

3. Critical Synthesis: Metaphysically mapping the physical premises (objective reality, dynamic causal decoupling, horizontal plurality, and infinite proliferation) onto the Sadrian matrix to resolve underlying ontological dilemmas.

3. Findings

The critical evaluation yields four key ontological findings:

Unity and Plurality: Under the Primacy and Gradation of Being, mathematical structures in Hilbert space or inflationary quantum fluctuations cannot be granted objective reality merely on formal grounds; extramental reality belongs solely to concrete existence (*wujud*). The horizontal plurality of bubble universes or Everettian branches does not signify absolute, disjoint ontological dispersion. Instead, the entire physical manifold constitutes the lowest

ontological realm (*ʻālam al-māddah wa-l-ṭabīʻah*), which retains an essential longitudinal dependence on the transcendent, graded unity of existence.

Individuation and Identity: For Mulla Sadra, individuation is identical with the concrete reality of existence itself, not an accidental addition to quiddity. Consequently, the Everettian claim of "branching personal identity" commits an ontological fallacy by mistaking qualitative/quiddative similarity for existential identity. Each physical branch represents a numerically distinct existential locus; an individual self does not divide or multiply across parallel branches.

Substantial Motion as Cosmic Dynamic: Physical transitions, inflation, and cosmic evolution are ontologically explained as the fluid, substantial motion of material nature (*al-ḥarakah al-jawhariyyah*), where time is the fourth dimension of physical extension. Multiple universes can be coherent extensions and intensified stages of this continuous, fluid material reality rather than disconnected islands of being.

Teleology and the Best Order (*al-Niẓām al-Aḥsan*): The reliance on the multiverse to explain fine-tuning via anthropic statistical selection over blind chance is metaphysically insufficient. In Transcendent Philosophy, the plurality of material domains does not undermine teleology; rather, under divine agency by satisfaction (*al-fāʻiliyyah bi-l-riḍā*) and the expansive emanation of being (*fayḍ*), the multiplicity of physical worlds demonstrates a broader, more magnificent manifestation of the Best Possible Order and divine wisdom (*ʻināyah*).

References

Carr, B. (Ed.). (2007). *Universe or Multiverse?* Cambridge University Press.

Everett, H., III. (1957). "Relative state" formulation of quantum mechanics. *Reviews of Modern Physics*, 29(3), 454–462.

Friederich, S. (2021). *Multiverse Theories: A Philosophical Perspective*. Cambridge University Press.

Goff, P. (2024). Is the fine-tuning evidence for a multiverse? *Synthese*, 203(1), 1–18.

Hawking, S. W., & Ellis, G. F. R. (2023). *The Large Scale Structure of Space-Time*. Cambridge University Press.

Lazarovici, D. (2023). How Everett solved the probability problem in Everettian quantum mechanics. *Quantum Reports*, 5(2), 407–417.

Read, J., & Le Bihan, B. (2021). The landscape and the multiverse: What's the problem? *Synthese*, 199, 7749–7771.

Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn Muḥammad (Mulla Sadra). (1981). *Al-Ḥikmah al-Mutaʻāliyah fī al-Asfār al-ʻAqliyyah al-Arbaʻah*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi.

Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn Muḥammad (Mulla Sadra). (2003). *Al-Shawāhid al-Rubūbiyyah fī al-Manāhij al-Sulūkiyyah*. Boustan-e Ketab.

Vaidman, L. (Ed.). (2024). *The Many-Worlds Interpretation of Quantum Mechanics*. MDPI.

Wallace, D. (2012). *The Emergent Multiverse: Quantum Theory according to the Everett Interpretation*. Oxford University Press.

Wilson, A. (2013). Objective probability in Everettian quantum mechanics. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 64(4), 709–737.

فصلنامه حکمت اسراء
سال هجدهم ـ شماره دوم ـ پیاپی ۵۳ ـ تابستان ۱۴۰۵
Isra Hikmat eighteenth year - no. 53 - summer 2026

ارزیابی انتقادی نظریه‌های فیزیکی چندجهانی بر اساس مبانی هستی‌شناختی حکمت متعالیه

محمد حیدری فرد*

علمی ـ پژوهشی

چکیده

نظریه‌های چندجهانی (Multiverse) در فیزیک و کیهان‌شناسی معاصر، به‌ویژه در دو تقریر «چندجهانی تورمی» و «چندجهانی مکانیک کوانتومی»، ساختار واقعیت تجربی را با فرض کثرت عوالم فیزیکی بازتعریف کرده‌اند. مسئله بنیادین این پژوهش، ارزیابی فلسفی این فرضیه‌ها بر پایه مبانی هستی‌شناختی حکمت متعالیه و تحلیل پیامدهای آن‌ها بر مفاهیم وحدت و کثرت، تشخص وجودی، حرکت جوهری و نظام احسن است. چالش اصلی در پژوهش‌های تطبیقی، خلط ساحت تبیین فیزیکی با تبیین متافیزیکی و اشتراک لفظی در مفهوم «جهان» است؛ چه اینکه کثرت و استقلال فضازمانی در فیزیک، لزوماً به معنای کثرت متباین و استقلال وجودی در فلسفه نیست. این مقاله با روش تحلیلی‌ـانتقادی و با رویکرد تفکیک ساحت‌های معرفتی، ابتدا مدلول فیزیکی چندجهانی را در ساحت متافیزیک بازسازی کرده و سپس آن را در ترازوی اصول صدرایی می‌سنجد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حکمت متعالیه نه‌تنها با اصل تکثر عوالم مادی ناسازگار نیست، بلکه با کاربست نظریه «اصالت و تشکیک وجود» و به‌ویژه «حرکت جوهری»، امکان تبیین جهان‌های متعدد فیزیکی را به مثابه درجات و امتدادهای سیال یک حقیقت مادیِ واحد فراهم می‌سازد. همچنین، نسبت کثرت جهان‌ها با «نظام احسن و غایت‌مندی»، نه‌تنها به نفی غایت‌مندی نمی‌انجامد، بلکه در پرتو فاعلیت بالرضا و سریان فیض وجودی، جلوه‌ای فراگیرتر از ربوبیت الهی را در قالب یک نظام منسجم کلان به تصویر می‌کشد.

کلیدواژه‌ها: نظریه‌های چندجهانی فیزیکی، حکمت متعالیه، مفهوم جهان، تشکیک وجود، حرکت جوهری، نظام احسن.

---

* عضو هیأت علمی گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم پایه و کاربردی، دانشگاه صنعتی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.
(m.heydarifard@kut.ac.ir)

(تاریخ دریافت: ۲۵/ ۰۴/ ۱۴۰۵؛ تاریخ اصلاحات: ۰۶/۱۶/ ۱۴۰۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۵؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۱۰)

حیدری فرد، محمد (۱۴۰۵). ارزیابی انتقادی نظریه‌های فیزیکی چندجهانی بر اساس مبانی هستی‌شناختی حکمت متعالیه، *فصلنامه حکمت إسراء*، ۲ (۵۳)، ۱۱۹ ـ ۱۵۰.

DOI: 10.22034/hi.2026.586190.2163

مقدمه و طرح مسئله

تحولات شگرف فیزیک و کیهان‌شناسی معاصر در سده‌های بیستم و بیست‌ویکم، افزون بر دگرگونی در فهم انسان از ساختار طبیعت، بسترساز طرح پرسش‌های ژرفی در قلمرو فلسفه و الهیات شده است. یکی از برجسته‌ترین و مناقشه‌برانگیزترین این تحولات، ظهور فرضیه‌های موسوم به «چندجهانی» (Multiverse) است. این فرضیه‌ها که به‌طور عمده در دو بستر فیزیکیِ «کیهان‌شناسی تورمی ابدی» و «تفسیر عوالم متعدد در مکانیک کوانتومی» صورتبندی شده‌اند، بر وجود بیش از یک ساختار فضازمانی یا واقعیت فیزیکی دلالت دارند و در پی پاسخ به معضلاتی چون تنظیم ظریف ثوابت کیهانی و مسئله اندازه‌گیری در فیزیک کوانتوم برآمده‌اند (Friederich, 2021, pp. 1–5). هرچند این فرضیه‌ها برخاسته از مدل‌سازی‌های ریاضیاتی در فیزیک نظری هستند، اما امتداد تفسیری آن‌ها ناگزیر مرزهای علم تجربی را درنوردیده و مباحث دامنه‌داری را پیرامون ساختار کلان واقعیت، وحدت و کثرت هستی، تشخص اشیاء و غایت‌مندی عالم پدید آورده است.

در نگاه بدوی، نظریه‌های چندجهانی ممکن است صرفاً الگوهایی علمی برای حل مسائل فیزیکی قلمداد شوند؛ اما تبیین پدیده‌های تجربی هرگز در خلأ متافیزیکی رخ نمی‌دهد، بلکه همواره متضمن مجموعه‌ای از پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی درباره ماهیت وجود، نحوه تحقق کثرت، تشخص موجودات و هندسه کلان واقعیت است (لیدیمن، ۱۴۰۳، ص ۵۸). چالش بنیادین در ارزیابی این نظریه‌ها، لغزش در دو مغالطه رایج روش‌شناختی است: نخست، «خلط ساحت تبیین فیزیکی با تبیین متافیزیکی» (که در آن احکام فیزیکیِ ساختارهای فضازمانیِ مجزا، بی‌واسطه به مثابه احکام ناظر بر حقیقت وجود تلقی می‌شوند)؛ و دوم، «اشتراک لفظی در مفهوم جهان» (World/Universe). مفهوم «جهان» در زبان فیزیک، ناظر به حبابی متناهی از فضازمان، ماده و انرژی است، در حالی که در ساحت فلسفه و هستی‌شناسی، به معنای کل شاکله واقعیت عینی و مراتب تکوینی ماسوی‌الله به کار می‌رود. از این‌رو، ارزیابی این فرضیه‌ها نیازمند ترجمان

مفهومی و سنجش بنیادین آن‌ها در ترازوی یک نظام هستی‌شناختی منسجم است.

در میان سنت‌های فلسفه اسلامی، «حکمت متعالیه» با تدوین دستگاهی نظام‌مند و تحلیلی در حوزه وجودشناسی، قابلیتی ممتاز برای مواجهه با این دعاوی فراهم می‌آورد. اصول ارکانی این حکمت از جمله «اصالت و تشکیک وجود»، «تشخص وجودی»، «حرکت جوهری» و «نظام احسن» معیارهایی دقیق برای سنجش دعاوی چندجهانی به دست می‌دهند. البته در حکمت متعالیه سخن از عوالم متعدد طولی و عرضی به میان آمده است، اما نباید این تعدد فلسفی را با تلقی فیزیکی از چندجهانی یکسان پنداشت؛ بنابراین نه می‌توان به شیوه تطبیق‌گرایی شتاب‌زده، نظریات فیزیکی را بر مراتب فلسفی منطبق ساخت و نه می‌توان بدون بررسی مبانی متافیزیکی، آن‌ها را یکسره ناممکن یا ناسازگار با الهیات انگاشت (قربانی، ۱۴۰۰، ص ۵۲).

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که عمده مطالعات انجام‌شده درباره نظریه‌های چندجهانی، یا به ابعاد فنی-فیزیکی آن اختصاص یافته‌اند یا از منظر فلسفه علم و الهیات جدید به ارزیابی آن پرداخته‌اند. برای نمونه، دوکو (۲۰۲۴) با بررسی امکان سازگاری نظریه چندجهانی با الهیات اسلامی و با تکیه بر الهیات کمال مطلق و صفات جود و فیاضیت، از امکان الهیاتی تعدد جهان‌ها دفاع می‌کند؛ با این حال، رویکرد وی عمدتاً کلامی و در حوزه فلسفه دین است و به تحلیل هستی‌شناختی این نظریه‌ها بر پایه مبانی حکمت متعالیه نمی‌پردازد. همچنین، پرویزی و عاشوری کیسومی (۱۴۰۰) در پژوهشی، نسبت میان نظریه جهان‌های موازی فیزیک و نظریات چندجهانی را در بستر فلسفه تحلیلی مورد واکاوی قرار داده‌اند، بی‌آنکه مبانی و دستگاه تحلیلی فلسفه صدرایی را در ارزیابی این نظریه‌ها به کار گیرند. در مقابل، پژوهش حاضر با تکیه بر مبانی هستی‌شناختی حکمت متعالیه، به‌ویژه اصول اصالت و تشکیک وجود، تشخص وجودی، حرکت جوهری و نظام احسن، به ارزیابی انتقادی نظریه‌های فیزیکی چندجهانی پرداخته و نسبت آن‌ها را با ساختار کلان واقعیت تحلیل می‌کند. از این‌رو، نوآوری پژوهش حاضر در ارائه تحلیلی

منسجم از نظریه‌های چندجهانی بر پایه مبانی هستی‌شناختی حکمت متعالیه و نقد متافیزیکی آن‌ها از منظر فلسفه صدرایی است؛ رویکردی که آن را از پژوهش‌های پیشین با گرایش‌های کلامی، فلسفه دین و فلسفه تحلیلی متمایز می‌سازد.

بر این پایه، مسئله اصلی پژوهش حاضر عبارت است از: نظریه‌های فیزیکی چندجهانی (تورمی و کوانتومی) بر پایه مبانی هستی‌شناختی حکمت متعالیه با چه امکان‌ها و چالش‌هایی مواجه‌اند؟

در راستای تبیین این مسئله، پرسش‌های فرعی زیر صورتبندی می‌شوند:

۱. نسبت کثرت جهان‌های فیزیکی با اصول «اصالت» و «تشکیک وجود» چگونه تبیین می‌شود؟

۲. تکثر موجودات مشابه یا همزاد در جهان‌های موازی با اصل «تشخص وجودی» و مسئله این‌همانی چه نسبتی دارد؟

۳. پویایی چندجهانی و زایش جهان‌ها را چگونه می‌توان در پرتو نظریه «حرکت جوهری» تحلیل کرد؟

۴. گستره چندجهانی چه دلالت‌هایی برای نظریه «نظام احسن» و فاعلیت عنایی/رضایی خداوند در بر دارد؟

فرضیه پژوهش آن است که حکمت متعالیه، بر خلاف نگرش‌های ذات‌گرایانه، مانع متافیزیکی در برابر تکثر جهان‌های مادی و فضازمانیِ مستقل ندارد و این کثرت را می‌توان ذیل یکپارچگیِ تشکیکی و حرکت جوهریِ عالم ماده تبیین نمود؛ با این حال، برخی لوازم تفسیریِ این نظریه‌ها (مانند تکثر سوژه‌ها و نفی تعین و تشخص در خوانش‌های کوانتومی) با مبانی صدرایی ناسازگار بوده و نیازمند پالایش و اصلاح متافیزیکی است.

پژوهش حاضر با روش «توصیفی‌ـتحلیلی و با رویکرد انتقادی»، پس از ایضاح مفهومی

مدل‌های فیزیکی چندجهانی و تعیین حدود معرفتی آن‌ها، به بررسی و ارزیابی عیار فلسفی این نظریه‌ها در ترازوی هستی‌شناسی حکمت متعالیه می‌پردازد.

۱. تبیین نظریه‌های چندجهانی و مبانی متافیزیکی آنها

۱-۱. مفهوم چندجهانی

نظریه‌های چندجهانی، در اساس، مجموعه‌ای از فرضیه‌های علمی برخاسته از فیزیک نظری و کیهان‌شناسی معاصر هستند که بر این فرض استوارند که واقعیتِ مادیِ موجود، منحصر به جهانِ مشاهده‌پذیرِ ما نیست، بلکه شامل کثرتی از جهان‌های فیزیکیِ متمایز است. در این رویکردها، جهان کنونی ما تنها یکی از مصادیق واقعیت به شمار می‌رود و در کنار آن، جهان‌های دیگری نیز وجود دارند که هر یک ممکن است دارای ویژگی‌ها، قوانین یا تاریخ‌های متفاوتی باشند. (Carr, 2007, p. 10) اگرچه این نظریه‌ها در بسترهای علمی متفاوتی شکل گرفته‌اند، اما همگی در نفی انحصار واقعیت به یک جهان مشترک‌اند.

در ادبیات معاصر، گاه اصطلاح «جهان‌های موازی» به جای «چندجهانی» به کار می‌رود، اما این دو مفهوم مترادف کامل نیستند. اصطلاح «جهان‌های موازی» معمولاً به جهان‌هایی اشاره دارد که در کنار یکدیگر و به صورت هم‌عرض وجود دارند، در حالی که «چندجهانی» مفهومی عام‌تر است و هر نوع تکثر جهان‌ها، اعم از جهان‌های منشعب از یک واقعیت اولیه یا جهان‌های مستقل کیهان‌شناختی را دربرمی‌گیرد. (البته در معنای بسیار وسیع، این مفهوم می‌تواند شامل ایده‌های فلسفیِ جهان‌های ممکن نیز باشد، اما تمرکز این پژوهش بر تقریرهای علمی و کیهان‌شناختیِ چندجهانی است.) از این‌رو، در پژوهش حاضر اصطلاح «چندجهانی» به عنوان معادل دقیق‌تر Multiverse به کار خواهد رفت.

پیشینه ایده تعدد جهان‌ها به دوران باستان بازمی‌گردد، اما صورت‌بندی جدید آن عمدتاً محصول تحولات فیزیک و کیهان‌شناسی معاصر است. پیشرفت‌های حاصل از مکانیک کوانتومی و نظریه

تورم کیهانی، مهم‌ترین زمینه‌ساز شکل‌گیری تقریرهای علمیِ کنونیِ چندجهانی بوده‌اند.

۲-۱. مهم‌ترین تقریرهای نظریه چندجهانی

۱-۲-۱. جهان‌های متعدد اورت

یکی از مشهورترین نظریه‌های چندجهانی، تفسیر جهان‌های متعدد است که نخستین بار هیو اورت سوم در سال ۱۹۵۷ در چارچوب مکانیک کوانتومی مطرح کرد. (Everett, 1957, p. 454; Wallace, 2021, p. 5) این نظریه برای پاسخ به «مسئله اندازه‌گیری» در فیزیک کوانتومی ارائه شد: چرا از میان حالت‌های برهم‌نهاده چندگانه در بردار حالت، یک ناظر در پایان آزمایش تنها یک نتیجه متعین را ثبت می‌کند؟ در فیزیک کوانتومی استاندارد، پیش از مداخله ناظر یا ابزار سنجش، دینامیک سیستم بر اساس معادله خطی و یکتای (Unitary) شرودینگر تحول می‌یابد و حالت ذره می‌تواند بر اساس اصل برهم‌نهی خطی، به‌طور هم‌زمان ترکیبی از چندین حالت یا نتیجه ممکن در فضای هیلبرت باشد. در تفسیر رایج کپنهاگی ادعا می‌شود که هنگام عمل مشاهده، در اثر فرایند ناپیوسته و تصادفیِ «فروپاشی بردار حالت»، همه این شاخه‌ها از میان می‌روند و تنها یکی از آن‌ها تحقق عینی می‌یابد. اما اورت با تأکید بر شمول جهان‌شمول معادله شرودینگر بر کل عالم (از جمله خود ناظر و ابزار آزمایشگاه)، این فروپاشی ناپیوسته را نپذیرفت و استدلال کرد که دینامیک کوانتومی هرگز دچار شکست یا گسست نمی‌شود؛ بنابراین هیچ‌یک از حالت‌های ممکن محو نمی‌گردند، بلکه همگی به‌صورت عینی و پیوسته تحقق می‌یابند.

بر این مبنا، دستگاه اندازه‌گیری و ناظر نیز با سیستم تحت بررسی دچار درهم‌تنیدگی کوانتومی می‌شوند. در تقریرهای ساختاریافته‌تر این دیدگاه، تحت تأثیر برهم‌کنش پیوسته سیستم‌های ماکروسکوپیک با محیط پیرامون و پدیده «ناهمدوسی کوانتومی» (Decoherence)، عبارات تداخل میان حالت‌های مختلف به صفر میل می‌کند و ماتریس چگالی حالت کاهش‌یافته قطری می‌شود. در نتیجه این فرایند، بدون نیاز به هیچ مداخله ماورای فیزیکی، ساختار کلی بردار حالت

به شاخه‌های شبه‌کلاسیک و مجزا انشعاب می‌یابد؛ شاخه‌هایی که هر یک معرف یک وضعیت تجربی متمایز و پایدارند. هر ناظرِ انشعاب‌یافته، تنها نتیجه مربوط به شاخه‌ای را که در آن جای گرفته تجربه می‌کند و از آنجا که فازهای کوانتومی شاخه‌های دیگر ناهمدوس شده و قابلیت تداخل مجدد را از دست داده‌اند، از وجود و رخدادهای شاخه‌های دیگر هیچ‌گونه آگاهی یا دسترسی تجربی مستقیمی نخواهد داشت. (Lazarovici, 2023, p. 410)

در این چارچوب، واژه «جهان» اصطلاحی فیزیکی برای نام‌گذاری هر یک از این شاخه‌های نوظهور و از نظر دینامیکی مستقل است، نه قلمروهایی که از ابتدا در مکانی موازی و مستقل خلق شده باشند؛ زیرا بنیاد تمام این شاخه‌ها یک «تابع موج کیهانی» واحد و پیوسته است. ازاین‌رو، کثرت جهان‌ها حاصل فرایند انشعاب مستمر و ساختاریِ همان واقعیت کوانتومی اولیه است. با توجه به اینکه برهم‌کنش‌های کوانتومی و افت‌وخیزهای بنیادین در سراسر گیتی و در هر لحظه رخ می‌دهند، این سازوکار به پیدایش بی‌شمار شاخه و ساختار شبه‌کلاسیک در تاریخ کیهان منجر می‌شود؛ به‌گونه‌ای که هر مسیر ممکن در تحول بردار حالت، در یکی از این شاخه‌ها عینیت می‌یابد. (Vaidman, 2024, p. 25)

با این حال، این تبیین فیزیکی نیازمند تدقیق فلسفی پیرامون معنای «امر واقعی» و نحوه جهش از فضای ریاضیاتی به ساحت عین است. مهم‌ترین چالش مفهومی، چگونگی معناداری «احتمال کوانتومی» یا استنتاج «قاعده بورن» در ساختاری است که تمام نتایج ممکن در آن با ضرورت کامل و به‌صورت شاخه‌های بالفعل رخ می‌دهند؛ چرا که در فضایی فاقد عدم‌قطعیت هستی‌شناختی، تبدیل وزن‌های احتمالاتی تابع موج به ادراک شانس نزد ناظر انشعاب‌یافته با دشواری‌های جدی مواجه است. افزون بر این، اطلاق وجود بالفعل به ساختارهای منتزع ریاضیِ فضای هیلبرت، ابهامی بنیادین میان «امکان ریاضیاتی» و «تحقق انضمامی خارجی» پدید می‌آورد.

از منظر هستی‌شناختی، تفسیر اورت متضمن پیش‌فرض‌های مهمی است که تفکیک ساحت تبیین فیزیکی از متافیزیکی را ضروری می‌سازد: نخست آنکه برای تمامی شاخه‌های منشعب، واقعیتی هم‌عرض و عینی قائل است؛ دوم آنکه کثرت جهان‌ها را امری بالفعل در ساحت پدیداری می‌داند که تمام مقادیر برهم‌نهاده در آن متعین شده‌اند؛ و سوم آنکه هر شاخه پس از ناهمدوسی، مسیری دینامیکی و شبه‌مستقل را طی می‌کند. پیامد عمیق دیگر این دیدگاه، دگرگونی در فلسفه هویت، تشخص و بقای نفس در طول زمان است؛ زیرا با هر رخداد کوانتومی، نسخه‌های کثیری از ناظر با خاطرات گذشته یکسان پدید می‌آیند و این پرسش بنیادی مطرح می‌شود که آیا این نسخه‌ها افراد کثیر متباینی هستند یا انشعاباتی از یک هویت واحد. ازاین‌رو، تفسیر اورت علاوه بر یک رویکرد فیزیکی در حل مسئله اندازه‌گیری، مدعیات عمیقی در باب حقیقت وجود، مرز قوه و فعل، و کیفیت تشخص مطرح می‌سازد که بستر شایسته‌ای برای سنجش انتقادی بر پایه اصول فلسفی حکمت متعالیه فراهم می‌آورد.

۱-۲-۲. چندجهانی ناشی از تورم ابدی

دومین تقریر مهم از نظریه چندجهانی، ریشه در کیهان‌شناسی جدید و به‌ویژه نظریه «تورم ابدی» دارد. این دیدگاه بر پایه نظریه تورم کیهانی شکل گرفته است؛ نظریه‌ای که در چارچوب فیزیک انرژی‌های بالا و برای تبیین ویژگی‌های بنیادین جهانِ قابل مشاهده، از جمله همگنی گسترده، مسئله تخت بودن هندسه عالم و نحوه توزیع ساختارهای کیهانی بر اثر افت‌وخیزهای کوانتومی نخستین ارائه شد. بر اساس این نظریه، جهان در کسر بسیار کوچکی از نخستین لحظات پس از مهبانگ، تحت تأثیر انرژی پتانسیل یک میدان اسکالر فرضی (اینفلاتون)، دوره‌ای از انبساط فوق‌العاده سریع و نمایی را تجربه کرده است. بسیاری از کیهان‌شناسان بر این باورند که این مرحله تورمی نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری ساختار کنونی عالم و حل مسائل استاندارد کیهان‌شناسی کلاسیک داشته است. (Cortês & Liddle, 2026, p. 45)

با این حال، با تلفیق مکانیک کوانتومی و مدل‌های انبساطی، برخی نسخه‌های توسعه‌یافته این نظریه نشان می‌دهند که فرایند تورم لزوماً در سراسر واقعیت کیهانی به‌طور هم‌زمان پایان نمی‌یابد. مطابق نظریه تورم ابدی، میدان اینفلاتون در اثر نوسانات و افت‌وخیزهای کوانتومی پیوسته دچار جهش‌های کاتوره‌ای می‌شود؛ در نتیجه، در حالی که تورم از طریق گذار فاز و فروپاشی میدان در برخی نواحی متوقف شده و به پیدایش جهانی گرم و ساختاریافته مشابه جهان ما می‌انجامد، در بخش‌های دیگر، نرخ انبساط فضا از نرخ بازپارهایی و توقف تورم پیشی می‌گیرد و تورم فضا همچنان به‌صورت ابدی ادامه پیدا می‌کند. استمرار بی‌وقفه این فرایند سبب می‌شود که به‌طور پیوسته نواحی جدیدی از فضا از حالت تورمی خارج شوند و به‌صورت «جهان‌های حبابی» یا «جهان‌های جیبی» (Pocket Universes) در بستری از یک ابرفضای تورم‌یافته پیوسته شکل گیرند. هر یک از این حباب‌ها، به سبب انبساط تندتر از نورِ فضای میانجی و ایجاد افق‌های کیهان‌شناختی رویداد، می‌تواند یک جهان فیزیکی متمایز تلقی شود که دارای تاریخ کیهانی، شرایط آغازین و ساختار ویژه خود است.

در این چارچوب، جهان قابل مشاهده ما تنها یکی از بی‌شمار حباب‌های کیهانیِ مستقر در پهنه‌ای بسیار گسترده‌تر به شمار می‌رود. افزون بر این، در تلفیق با مدل‌های نوین فیزیک ذرات بنیادین و چشم‌اندازهای نظریه ریسمان، این احتمال قوت می‌گیرد که هر حباب در خلأهای متفاوتی از انرژی مستقر شود؛ پدیده‌ای که به شکست خودبه‌خودی تقارن در سطوح انرژیِ گوناگون انجامیده و موجب می‌شود ثابت‌های بنیادین طبیعت، جرم ذرات یا حتی ساختار برخی قوانین مؤثر فیزیکی در جهان‌های مختلف متفاوت باشند. ازاین‌رو، جهان‌های متعدد صرفاً نسخه‌های کپی‌شده یا مشابه جهان ما نیستند، بلکه ممکن است از حیث ساختار فیزیکی، بعد مکانی، نوع ماده، میزان نیروهای بنیادی یا امکان شکل‌گیری حیات تفاوت‌های چشمگیری با یکدیگر داشته باشند. (Hawking & Ellis, 2023, p. 73)

تفاوت بنیادین این نظریه با تفسیر کوانتومی جهان‌های متعدد اورت در ماهیت کثرتِ مفروض نهفته است؛ در اینجا جهان‌های متعدد از انشعاب شاخه‌های یک تابع موج در فضای ریاضیاتی هیلبرت پدید نمی‌آیند، بلکه هر یک به‌صورت حباب‌هایی متمایز و بر اثر فرایندهای فیزیکی و افت‌وخیزهای میدانی در بستر فضازمان شکل گرفته‌اند. با این وجود، به دلیل عدم دسترسی رصدی میان این حباب‌ها ناشی از وجود افق‌های کیهانی، اطلاق واژه «جهان» به هر یک از آن‌ها عمدتاً ناظر به «محدوده قابل مشاهده و علّیِ هر ناظر» است، نه انفکاک کامل هستی‌شناختی. ازاین‌رو، هرچند این حباب‌ها از حیث علّی و رصدی در فیزیک کلاسیک فاقد ارتباط یا برهم‌کنش مستقیم با یکدیگرند، اما همگی در یک زمینه فضازمانی واحد و برآمده از یک سازوکار آغازین مشترک جای دارند.

بدین ترتیب، مهم‌ترین پرسش فلسفی این نظریه، چگونگی تبیین وجود این مجموعه عظیم از حباب‌های کثیر و تحلیل مرز میان «کثرت تجربی/افقی در بستر طبیعت» و «کثرت وجودی/متافیزیکی» است. پرسش از اینکه آیا این تکثر فیزیکی، نافیِ وحدت و انسجام بنیادین عالم است یا صرفاً گستره‌ای وسیع‌تر از مراتب ماده و استعدادهای حرکت جوهری را در یک نظام علّی فراگیر آشکار می‌سازد، نشان می‌دهد که نظریه تورم ابدی بیش از آنکه توصیفی صرفاً کیهان‌شناختی باشد، بستری عمیق برای تحلیل‌های وجودشناختی پیرامون وحدت و کثرت، غایت‌مندی و سامان‌مندی واقعیت بر پایه موازین حکمت متعالیه فراهم می‌آورد.

۳-۱. مبانی مشترک نظریه‌های چندجهانی

با وجود تمایزهای ساختاری و خاستگاه‌های متفاوت در فیزیک کوانتوم و کیهان‌شناسی نوین، می‌توان مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها و پیش‌فرض‌های مشترک را در هر دو تقریر اصلی چندجهانی (چندجهانی کوانتومی اورت و چندجهانی تورمی) شناسایی کرد:

نخست آنکه هر دو دیدگاه، کثرت جهان‌ها را به‌مثابه ساختارهایی برخوردار از «واقعیت عینی»

(Physical Reality) مفروض می‌گیرند و جهان‌های دیگر را صرفاً مفاهیم ابزارانگارانه، برساخته‌های محاسباتی یا امکان‌های ذهنی صرف تلقی نمی‌کنند؛ ازاین‌رو، مسئله محوری در این نظریه‌ها نه امکان انتزاعیِ فرض جهان‌های دیگر، بلکه چگونگی تبیین نحوه تحقق فیزیکی و شأن وجودی آن‌ها در ساختار کلی طبیعت است.

دوم آنکه جهان‌های متعدد در این الگوها واجد نوعی «استقلال دینامیکی و انفکاک علّی» نسبت به یکدیگرند؛ به این معنا که هر جهان (خواه در هیئت یک شاخه ناهمدوسِ کوانتومی و خواه در قالب یک حباب کیهانیِ محصور در افق رویداد) تاریخ تحول، شرایط موضعی و ساختار خاص خود را می‌یابد و رویدادهای درونی آن از حیث تعامل تجربی مستقیم، وابسته به جهان‌های دیگر نیست. اگرچه این انفکاک در ساحت فیزیک تجربی به معنای قطع برهم‌کنش‌های مشاهده‌پذیر است و نباید با استقلال تام وجودی در متافیزیک خلط شود، اما فرض این ناپیوستگی علّی در سطح پدیداری، یکی از ارکان نظریه‌های چندجهانی به شمار می‌رود. (Carr, 2007, p. 79)

سوم آنکه کثرتِ توصیف‌شده در این مدل‌های فیزیکی، در بدو امر به‌صورت کثرتی افقی و هم‌عرض بازنمایی می‌شود؛ بدین معنا که جهان‌های متعدد در بستری از یک سطح مشترک از واقعیت مادی یا فیزیکی قرار دارند و هیچ حبابی از تورم یا شاخه‌ای از تابع موج، نسبت به سایر ساختارهای موازی، دارای امتیاز بنیادین فیزیکی یا رجحان وجودی در مرتبه ذات نیست. این تصویر اولیه از کثرت هم‌عرض، یکی از نقاط کلیدی در رویارویی با نظام‌های فلسفیِ مبتنی بر مراتب طولی و تشکیکی به شمار می‌آید.

سرانجام، هر دو تقریر ظرفیت تکثیر گسترده و حتی نامتناهیِ ساختارهای جهان‌شمول را در بطن خود می‌پذیرند؛ خواه این زایشِ کثیر، حاصل گسستِ پیوسته فازهای برهم‌نهی در مکانیک کوانتومی باشد و خواه معلول استمرار ابدی انبساط تورمی و افت‌وخیزهای بی‌پایان کوانتومی در فضای آغازین، نتیجه نهایی پذیرش نوعی کثرتِ بسیار عظیم، پایدار و پویا در پهنه گیتی است. (Chan, 2024, p. 140)

بر این اساس، اهمیت اساسی مدل‌های چندجهانی صرفاً در اثبات فرضیات تجربیِ ناظر بر وجود ساختارهای دوردست یا شاخه‌های موازی خلاصه نمی‌شود، بلکه پیامد اصلی آن‌ها برانگیختن پرسش‌هایی بنیادین پیرامون نحوه پیوند کثرت‌های فیزیکی با اصل وحدت، تحلیل ماهیت تشخص و هویت در بستر انشعابات، و تعیین مرز میان تبیین طبیعی و ادعای وجودشناختی است؛ مسائلی که ضرورت بازخوانی و ارزیابی انتقادی این نظریه‌ها را بر اساس مبانی هستی‌شناختی حکمت متعالیه ایجاب می‌کند.

۲. مبانی هستی‌شناختی حکمت متعالیه

ارزیابی فلسفی مدعیات برآمده از نظریه‌های علمی، مستلزم تنقیح دقیق مبانی نظری، تفکیک ساحت تبیین فیزیکی از متافیزیکی و تعیین معیارهای مشخص داوری است. از آنجا که پژوهش حاضر درصدد بررسی انتقادی نظریه‌های چندجهانی (تفسیر جهان‌های متعدد اورت و کیهان‌شناسی تورمی) بر اساس دستگاه فکری حکمت متعالیه است، تبیین پیشینی اصول فلسفیِ ناظر به این مسئله ضرورت می‌یابد. با این حال، به‌منظور پرهیز از بازگویی کلیشه‌ای و انتزاعی مبانی صدرایی، پیش از ورود به جزئیات، ارائه یک طرح توجیهی پیرامون چرایی انتخاب این اصول و مدخلیت مستقیم آن‌ها در گره‌گاه‌های مفهومی فیزیکِ چندجهانی اجتناب‌ناپذیر است. در میان منظومه فلسفی صدرالمتألهین، پنج اصل محوری به‌طور ویژه واجد کارکرد تحلیلی و انتقادی در این مسئله‌اند:

۱. **اصالت وجود**: مدخلیت این اصل در تمایز نهادن میان «امکان‌های ریاضیاتی/تابع موج در فضای هیلبرت» با «تحقق انضمامی و عینی در متن خارج» است؛ تا مشخص شود اطلاق واقعیت به ساختارهای چندگانه، بر پایه اصالت متنِ وجود صورت می‌گیرد یا انتزاعات مفهومی.

۲. **تشکیک وجود**: این مبنا در مواجهه با چالش «کثرت‌های هم‌عرض فیزیکی» کارکرد دارد و چارچوبی فراهم می‌آورد تا بتوان کثرت حباب‌های کیهانی یا شاخه‌های کوانتومی را در ساختاری

طولی و ذومراتب تحلیل کرد، بدون آنکه این تکثر پدیداری، نافی اصل وحدت بنیادین هستی باشد.

۳. تشخص وجودی: مدخلیت مستقیم این اصل در گره‌گاه مفهومی «اینهمانی و بقای هویت ناظر» در شاخه‌های منشعب کوانتومی اورت نمایان می‌شود؛ جایی که مسئله امکان یا امتناع تکثیر یک هویت شخصی در نسخه‌های متعدد مطرح است.

٤. حرکت جوهری: این اصل، پویایی و تکثرِ برآمده از افت‌وخیزهای کوانتومی و انبساط فضازمان را نه به‌مثابه پیدایش عوالم مستقل و گسسته، بلکه به‌صورت اشتداد و سیلان در مراتب یک جوهر مادی واحد تبیین می‌کند و پیوند کثرت‌های زمانی-تکوینی را با وحدت جوهری آشکار می‌سازد.

نظام احسن: کارکرد انتقادی این اصل در رفع این پیش‌فرض ناصواب است که تحقق کثرتی از جهان‌های فیزیکی را معادل زوال غایتمندی یا بی‌نظمی می‌انگارد؛ این مبنا تبیین می‌کند که چگونه ساختار کیهان (حتی در فرض اشتمال بر افق‌ها یا حباب‌های متعدد) می‌تواند تحت تدبیر یک نظام غایی و حکیمانه فراگیر قرار گیرد.

در ادامه، این مبانی متناسب با نیازهای تحلیلی پژوهش تقریر و تنقیح می‌شوند.

۱-۲. اصالت وجود

اصالت وجود بنیادی‌ترین اصل در نظام فلسفی صدرالمتألهین است و تمامی ارکان و قواعد حکمت متعالیه بر پایه آن قوام می‌یابند. بر اساس این اصل، آنچه اصالتاً متن واقعیت خارجی را پر می‌کند، منشأ آثار عینی است و خارجیت را محقق می‌سازد، حقیقت «وجود» است و ماهیات، اموری اعتباری، حدود عدمی و قالب‌های مفهومی منتزع از مراتب هستی‌اند. ماهیت، صرف‌نظر از افاضه وجود، در ذات خود چیزی جز امکانِ صرف نیست و هیچ‌گونه تحقق، منشأیت اثر یا عینیت خارجی ندارد؛ چرا که آنچه موضوع احکام واقعی و عوارض عینی قرار می‌گیرد، حقیقت عینی وجود اشیا است، نه مفاهیم ماهوی آن‌ها. ازاین‌رو، تمایز و تکثر واقعی در میان موجودات،

در مرتبه نخست به ویژگی‌ها و تعینات متنِ وجود بازمی‌گردد، نه به اعتبارات و تفاوت‌های ماهوی. (ملاصدرا، ۱۳۹۷، ج. ۱، ص. ۴۱)

اصل اصالت وجود در ساحت سنجش نظریه‌های چندجهانی، متضمن پیامدی روش‌شناختی و معرفت‌شناختی است؛ زیرا بر اساس آن، هرگونه ادعا پیرامون واقعیتِ ساختارهای کثیر باید بر مدار حقیقت عینی وجود ارزیابی شود. در فیزیک نوین، به‌ویژه در مکانیک کوانتومی اورت، گاه ساختارهای منتزع ریاضیاتی در فضای هیلبرت یا تمامی مؤلفه‌های برهم‌نهاده در تابع موج، بلافاصله واجد «تحقق عینی» تلقی می‌شوند؛ در حالی که از منظر اصالت وجود، نمی‌توان صرفِ انسجام ریاضیاتی یا امکان مفهومیِ یک شاخه را مساوی با «وجود عینی خارجی» نشاند.

بنابراین، اگر در کیهان‌شناسی تورمی یا مکانیک کوانتومی سخن از جهان‌های متعدد یا واقعیت‌های کثیر به میان می‌آید، پرسش اساسی فلسفی این خواهد بود که آیا این کثرت‌ها در قلمرو عینیِ وجود و به‌مثابه آثار هستی‌شناختی تحقق یافته‌اند، یا آنکه حاصل خلط میان موجودیت اعتباری/فرضی با حقیقت اصیل وجودند. بدین ترتیب، اصالت وجود نخستین محک برای تمایز نهادن میان امکان‌های صرفاً محاسباتی و حقایق انضمامی در نظریه‌های چندجهانی به شمار می‌رود.

۲-۲. تشکیک وجود

پذیرش اصالت وجود به‌تنهایی برای تبیین ساختار کثرت و نسبت آن با وحدت کافی نیست؛ ازاین‌رو، صدرالمتألهین با طرح نظریه تشکیک وجود نشان داد که وجود، حقیقتی واحد، بسیط و در عین حال دارای مراتب مختلف از حیث شدت، ضعف، تقدم و تأخر است. بر این مبنا، مابه‌الامتیاز مراتب وجود، عین مابه‌الاشتراک آن‌هاست و تفاوت موجودات نه ناشی از تباین حقایق، بلکه حاصل تفاوت در درجات وجودی آن‌هاست. (ملاصدرا، ۱۳۹۸، ص. ۲۴۵) کثرت در تشکیک وجود، متضمن گسست و انفصال هستی‌شناختی نیست، بلکه همه مراتب در عین تمایز،

پیوندی طولی و نظام‌مند دارند و جلوه‌های یک حقیقت واحد به شمار می‌روند.

اهمیت این اصل در ارزیابی نظریه‌های چندجهانی (اعم از حباب‌های تورمی یا شاخه‌های کوانتومی) از آن روست که این الگوها کثرت جهان‌ها را در بادی امر به‌صورت «کثرتی هم‌عرض و متباین» در ساحت ماده بازنمایی می‌کنند. بر اساس تشکیک وجود، اگرچه این جهان‌های فیزیکی در مرتبه پدیداریِ عالم ماده هم‌عرض و واجد انفکاک علّی باشند، اما این تکثر افقی هرگز به معنای تباین مطلق وجودی یا نقض وحدت بنیادین هستی نیست؛ زیرا کل ساحت طبیعت با تمام حباب‌ها و شاخه‌های ممکن، مرتبه‌ای نازل از مراتب طولیِ حقیقتِ واحد و مشکک وجود را تشکیل می‌دهند.

۳-۲. تشخص وجودی

یکی دیگر از مبانی بنیادین حکمت متعالیه، نظریه تشخص وجودی است. در فلسفه مشاء، تشخص موجودات غالباً به عوارض مشخصه و امور ماهوی نسبت داده می‌شد؛ اما صدرالمتألهین بر پایه اصالت وجود اثبات کرد که «تشخص، عین حقیقت وجودِ هر شیء است». بر این اساس، هر موجود صرفاً به واسطه حصه وجودی خاص خویش تعین و هویت می‌یابد و هیچ امری خارج از متن وجود نمی‌تواند منشأ فردیت و اینهمانی آن باشد. (ملاصدرا، ۱۴۰۳، ص. ۳۷) نتیجه قهری این اصل آن است که با تعدد یا تکثر وجودها، تشخص‌ها نیز متکثر می‌شوند و امکان ندارد دو موجود با دو بستر وجودیِ متمایز، حامل یک هویت شخصی و فردیت واحد باشند.

اهمیت این اصل در مواجهه با مسئله «تکثیر ناظر» در تفسیر جهان‌های متعدد اورت (به سبب انشعاب شاخه‌های کوانتومی) و نیز «نسخه‌های همسان» در مدل‌های تورمی نمود می‌یابد. از منظر تشخص صدرایی، صرفِ تشابه ساختاری، ژنتیکی یا حالات فیزیکی میان ناظران در شاخه‌ها یا حباب‌های کیهانی گوناگون، هرگز به معنای وحدت هویت و بقای فردیت واحد نیست؛ بلکه هر شاخه یا نسخه به دلیل تمایز در رتبه و تحقق وجودی، دارای هویتی کاملاً مستقل و متمایز

است و مفهوم «تکثیر من واحد» فاقد توجیه هستی‌شناختی خواهد بود.

۴-۲. حرکت جوهری

از دیگر نوآوری‌های بنیادین صدرالمتألهین، نظریه حرکت جوهری است که بر اساس آن، دگرگونی صرفاً به اعراض و ویژگی‌های ظاهری اشیا محدود نمی‌شود، بلکه جوهر مادی در متن ذات خود همواره در حال تجدد، سیلان و اشتداد وجودی است. بر این مبنا، عالم طبیعت واقعیتی ایستا نیست، بلکه سیستمی یکپارچه و جریانی پیوسته از صیرورت است که در آن، زمان بعد چهارم ماده بوده و هویت پدیده‌ها در بستر همین حرکتِ مستمرِ جوهری تکوین می‌یابد. (صدرالدین شیرازی، ۱۴۰۴، ص. ۲۳۰)

اهمیت این اصل در ارزیابی نظریه‌های چندجهانی (همچون گذار فاز و افت‌وخیزهای کوانتومی در تورم ابدی یا دینامیک برهم‌کنش‌ها در مکانیک کوانتومی اورت) آن است که تحولات کیهانی را نه به‌مثابه پیدایش دفعی عوالم گسسته و موازی، بلکه در قالب سیلان و تکاملِ پیوسته مراتب جوهر مادی تبیین می‌کند. از منظر حرکت جوهری، تکثر زمانی و پویایی‌های ساختاری، شاخه‌شاخه شدنِ حقایق مستقل نیست، بلکه نشانگر بسط و اشتداد در یک گستره مادی پیوسته است؛ امری که کثرت‌های پدیداری را درون پیوستگی جوهری عالم هماهنگ می‌سازد.

۵-۲. نظام احسن

اصل نظام احسن بیانگر آن است که کل عالم هستی بر اساس علم عنایی و حکمت بالغه الهی در بهترین و کامل‌ترین صورت ممکن تحقق یافته است. در این نگرش، هستی مجموعه‌ای از رخدادهای تصادفی یا ساختارهای گسسته نیست، بلکه کلیتی هماهنگ، غایتمند و برخوردار از تناسب وجودی است که تمام مراتب آن در تحقق غایت نهایی و خیر اعلی پیوند دارند. از منظر حکمت متعالیه، نظام احسن واقعیتی انتظام‌یافته در متن ساختار وجود است؛ زیرا صدور کلِ ماسوی‌الله از مبدأ حکیم، انسجام وجودی و شمول غایتمندی را بر تمامیت ساحت آفرینش

ضروری می‌سازد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۹۹، ص. ۸۵)

اهمیت این اصل در ارزیابی نظریه‌های چندجهانی (تورم ابدی و اورت) مستلزم تدقیق در تمایز میان دو مفهوم «جهان فیزیکی» (به‌مثابه یک افق کیهانی، حباب فضازمانی یا شاخه کوانتومی) و «نظام هستی» (به‌مثابه کل ساحت وجود) است. غایتمندی و کمال وجودی ملازمه‌ای با «تک‌جهانیِ فیزیکی» ندارد؛ بنابراین، فرض تکثرِ جهان‌های مادی یا تنوع قوانین فیزیکی در حباب‌های گوناگون، ذاتاً نافی غایتمندی نیست. از منظر نظام احسن، حتی در فرض صحت کثرت‌های فیزیکی، این جهان‌های متعدد ساختارهایی مستقل از کل نیستند، بلکه همگی پاره‌هایی از یک «نظام واحد و حکیمانه هستی» به‌شمار می‌روند که ذیل غایت عام آفرینش تبیین می‌شوند.

بر این اساس، اصول اصالت وجود، تشکیک وجود، تشخص وجودی، حرکت جوهری و نظام احسن، ارکان دستگاه ارزیابی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهند تا امکان و پیامدهای نظریه‌های چندجهانی را با معیارهای متافیزیکی حکمت متعالیه مورد سنجش قرار دهند.

۳. ارزیابی انتقادی نظریه‌های چندجهانی بر اساس حکمت متعالیه

ارزیابی انتقادی نظریه‌های چندجهانی در پرتو حکمت متعالیه، پیش از هر چیز نیازمند توجه به تمایز بنیادین میان مفاهیم در دو ساحت فیزیک و متافیزیک است. یک نظریه فیزیکی هنگامی که از «تکثر»، «افق‌های مستقل» یا «انشعاب شاخه‌ها» سخن می‌گوید، توصیفی ناظر به پدیدارهای تجربی، افت‌وخیزهای فضازمانی یا ساختارهای ریاضیاتی در فضای هیلبرت ارائه می‌دهد. فیلسوف نمی‌تواند بدون تنقیح مفهومی، کثرتِ مدنظر فیزیکدان را عیناً معادل «کثرت و استقلالِ وجودی در ساحت متافیزیک» فرض کند؛ زیرا بار معنایی کثرت و وحدت در فلسفه بر اساس موازین هستی‌شناختی سنجیده می‌شود، نه صرف ادعاهای تجربی یا محاسباتی. بر این مبنا، ارزیابی این نظریه‌ها در محورهای زیر پی گرفته می‌شود.

۱-۳. مسئله وحدت و کثرت وجود

محوری‌ترین مسئله‌ای که در ارزیابی فلسفی نظریه‌های چندجهانی مطرح می‌شود، تبیین نسبت وحدت و کثرت در ساختار واقعیت است. دو الگوی فیزیکیِ تفسیر جهان‌های متعدد اورت و کیهان‌شناسی تورمی، علی‌رغم تفاوت در سازوکارهای تبیینی، در پذیرش نوعی کثرت گسترده در ساحت طبیعت اشتراک دارند؛ در یکی کثرت از رهگذر انشعاب شاخه‌های شبه‌کلاسیک و ناهمدوسی پدید می‌آید و در دیگری نتیجه شکل‌گیری حباب‌های فضازمانیِ مجزا در فرایند تورم ابدی است. با این حال، مسئله بنیادین آن است که این کثرت تجربی چه نسبتی با وحدت بنیادین واقعیت دارد.

در تبیین‌های رایج، این ساختارها گاه به‌صورت واقعیت‌هایی کاملاً مستقل و هم‌عرض تصویر می‌شوند که هر یک دارای تاریخ و ویژگی‌های فیزیکی خاص خود بوده و هویت آن به دیگری فروکاسته نمی‌شود. (Rubenstein, 2014, pp. 168–176) چنین برداشتی پرسشی اساسی را پیش می‌کشد: آیا کثرتی که فیزیکدان از آن سخن می‌گوید، از نظر فلسفی نیز کثرتی مستقل و غیرراجع به وحدت است، یا آنکه این تکثر پدیداری نیازمند مبنایی وحدت‌بخش در ساحت هستی‌شناسی است؟

از منظر حکمت متعالیه، پاسخ به این پرسش در پرتو دو اصل اصالت و تشکیک وجود تبیین می‌شود. بر اساس اصالت وجود، متن خارج را حقیقتِ عینیِ وجود پر کرده است و هرگونه کثرتی باید در بستر وجود تحلیل شود. از سوی دیگر، نظریه تشکیک وجود بیان می‌کند که وجود حقیقتی واحد و مشکک است که در مراتب مختلف شدت و ضعف ظهور می‌یابد. در نتیجه، تمایز موجودات به معنای گسست و تباین مطلق میان آن‌ها نیست، بلکه همگی در حقیقت واحد وجود اشتراک دارند و تمایزشان به تفاوت در مراتب و شئون وجودی بازمی‌گردد.

بر این اساس، حکمت متعالیه کثرت را در پرتو وحدت تفسیر می‌کند، نه در تقابل با آن. ازاین‌رو، اگر یک خوانش فلسفی از مدل‌های فیزیکی صرفاً بر تکثر جهان‌ها تأکید ورزد، بدون آنکه نسبت

این کثرت را با وحدت بنیادین هستی روشن سازد، با نوعی ابهام هستی‌شناختی مواجه خواهد بود. (اسکندری و شیخ‌شعاعی، ۱۴۰۴، ص. ۱۰) این ابهام زمانی آشکار می‌شود که کثرت‌های فیزیکی به‌غلط، موجوداتی با استقلال وجودیِ جزیره‌ای تلقی شوند؛ تصویری که در آن، منشأ پیوند این عوالم و شمول حقیقت واحد بر آن‌ها مغفول می‌ماند.

افزون بر این، کثرت هم‌عرض در فیزیک نیازمند تحلیل دقیق رتبه‌ای است. در حکمت متعالیه، هرگونه کثرت پدیداری در نهایت باید در چارچوب ساختاری طولی و مراتب تشکیکی هستی فهم شود؛ در حالی که برخی تقریرهای فیزیکی، تنها از نوعی کثرت افقی و هم‌سطح در بستر فضازمان یا تابع موج سخن می‌گویند که در عرض یکدیگر قرار دارند. (Read & Le Bihan, 2021, p. 7755) از منظر صدرایی، این کثرت افقیِ فیزیکی هرگز به معنای تباین متافیزیکی نیست؛ بلکه کل این جهان‌های متکثر (اعم از حباب‌ها یا شاخه‌ها)، مراتب هم‌عرضِ یک ساحت نازل مادی‌اند که همگی ذیل یک نظام طولی به حقیقت واحد وجود بازمی‌گردند.

البته این تحلیل هرگز به معنای نفی کثرت‌های فیزیکی نیست. حکمت متعالیه خود مراتب و عوالم گسترده‌ای را اثبات می‌کند، اما این عوالم را در پیوند با وحدت حقیقت وجود می‌فهمد. ازاین‌رو، مسئله فلسفی نفی چندجهانی نیست، بلکه نشان دادن این نکته است که کثرت پدیداری در نظریه‌های فیزیکی، بدون تکیه بر وحدت تشکیکی، تبیین تام هستی‌شناختی نخواهد یافت؛ مسئله‌ای که ابعاد آن در تحلیل تشخص و هویت روشن‌تر خواهد شد.

۲-۳. مسئله تشخص و هویت در جهان‌های متعدد

یکی از پیامدهای فلسفی نظریه‌های چندجهانی، مسئله هویت و تشخص موجودات در ساختارهای متکثر است. اگرچه بخش عمده مباحث پیرامون چندجهانی بر امکان یا نحوه تحقق عوالم دیگر متمرکز شده، اما مسئله نسبتِ هویتی میان موجودات حاضر در این ساختارها کمتر با دقت تنقیح شده است؛ حال آنکه حتی در فرض پذیرش جهان‌های متعدد، باید مشخص شود

ناظرانِ حاضر در این بسترها چه نسبتی با یکدیگر دارند و چگونه می‌توان هویت و فردیت آن‌ها را تبیین کرد.

این مسئله به‌ویژه در تفسیر جهان‌های متعدد اورت بر اثر فرایند ناهمدوسی کوانتومی اهمیت می‌یابد. بر پایه این نظریه، با برهم‌کنش سیستم با محیط، تابع موج کل به شاخه‌های شبه‌کلاسیک و مجزا منشعب می‌شود و در نتیجه، پس از هر انشعاب، وضعیت‌هایی از ناظر در شاخه‌های گوناگون پدید می‌آید که تا پیش از انشعاب دارای پیشینه مشترکی بوده‌اند، اما پس از آن مسیرهای مستقلی را طی می‌کنند. (Wilson, 2013, p. 715) در چنین بستری این پرسش شکل می‌گیرد که آیا این وضعیت‌های پدیدآمده مصداق یک شخص واحدند یا باید آن‌ها را موجوداتی متمایز دانست؟

در نگاه نخست ممکن است ادعا شود که این نسخه‌ها به دلیل اشتراک در حالات فیزیکی، حافظه و ساختار تا پیش از انشعاب، حامل یک هویت واحدند؛ اما این پاسخ با ابهام مواجه است، زیرا هویت شخصی امری فراتر از اوصاف و عوارض است و به مسئله بنیادین تشخص بازمی‌گردد. در واقع، پرسش اصلی آن است که منشأ فردیت و اینهمانی واقعی این ناظران چیست؟

در حکمت متعالیه، پاسخ به این مسئله بر پایه اصل «تشخص وجودی» استوار است. صدرالمتألهین با نفی دیدگاه‌هایی که تشخص را به ماهیت، عوارض یا اشتراک در ماده نسبت می‌دهند، اثبات می‌کند که «تشخص عین حقیقت وجودِ شیء است». بر این اساس، موجودات به واسطه مفاهیم یا ویژگی‌ها تشخص نمی‌یابند، بلکه خودِ متنِ وجود منشأ فردیت و اینهمانی خاص هر موجود است. (صدرالدین شیرازی، ۱۴۲۰ق، ص. ۵۲) نتیجه قطعی این اصل آن است که هرجا بستری متمایز از وجود محقق شود، تشخصی مستقل و متمایز نیز تحقق یافته است؛ حتی اگر از حیث ساختار مادی و داده‌های حافظه، تشابه کاملی میان دو موجود برقرار باشد.

با اتکا به این مبنا، ناظران موجود در شاخه‌های کوانتومی یا حباب‌های تورمی را نمی‌توان صرفاً به دلیل تقارن فیزیکی یا اشتراک در نقطه آغاز، یک شخص واحد دانست. از آنجا که هر یک از

این شاخه‌ها دارای تعین وجودی خاص خویش‌اند، هر ناظر نیز واجد تشخصی مستقل خواهد بود؛ بنابراین تکثر در مراتب وجود، مستلزم تکثر در اشخاص است و وحدت هویت در میان وجودهای متمایز ممتنع است. به بیان دیگر، آنچه در ادبیات فیزیکی «تکثیر یک فرد در شاخه‌های متعدد» نامیده می‌شود، از منظر متافیزیک صدرایی، اشخاص متعددی هستند که صرفاً در ساحت ماهوی مشابهت دارند.

این تحلیل نشان می‌دهد تعابیر رایجی که القا می‌کنند «یک فرد واحد در جهانی دیگر سرنوشتی متفاوت یافته و همان منِ فعلی است» (Baker, 2025, p. 1054)، فاقد دقت هستی‌شناختی است؛ چرا که اگر تشخص عین وجود باشد، ناظر هر شاخه دارای فردیتی مستقل بوده و امتدادِ منِ واحد به شمار نمی‌آید.

افزون بر این، نظریه‌های فیزیکی در ارائه ملاک استمرار هویت دچار فروکاست‌گرایی شده و با گذر زمان و افزایش تمایزهای رفتاری و محیطی میان شاخه‌ها، غالباً مسئله بنیادین اینهمانی را به شباهت فیزیکی یا پیوستگی تاریخی تقلیل می‌دهند. (Greaves, 2004, p. 434) از منظر حکمت متعالیه، این فروکاست پذیرفتنی نیست؛ زیرا مشابهت ماهوی و عارضی هرگز جایگزین وحدت وجودی نمی‌شود و تا زمانی که وجودها متمایزند، تشخص‌ها نیز متکثر خواهند بود.

بنابراین، چالش اصلی نظریه‌های فیزیکی نه در اصل کثرت، بلکه در پیامدهای ناظر به هویت شخصی است. اگر تشخص عین وجود باشد، مفهوم «تکثیر یک منِ واحد» توجیه فلسفی ندارد و هر شاخه مستلزم تحقق فاعلی مستقل است؛ امری که ضرورت بازتعریف نسبت میان داده‌های فیزیکی و مبانی متافیزیکیِ هویت را آشکار می‌سازد.

۳-۳. مسئله غایت‌مندی و نظام احسن

یکی دیگر از ابعاد بنیادین در ارزیابی فلسفی نظریه‌های چندجهانی، بررسی نسبت این نظریه‌ها

با غایت‌مندی هستی و قاعده «نظام احسن» است. اگر در بخش‌های پیشین، مسئله به نحوه تبیین وحدت و کثرت وجود و نیز تشخص ناظران در ساختارهای متکثر مربوط می‌شد، در اینجا پرسش از جایگاه این ساختارها در غایت‌شناسی کلی واقعیت مطرح است. به بیان دیگر، حتی در فرض پذیرش جهان‌های متعدد، باید روشن گردد این کثرت چه نسبتی با حکمت و عنایت ازلی حاکم بر هستی دارد و آیا تبیین فیزیکی می‌تواند جایگزین غایت‌مندی متافیزیکی شود؟

بخش عمده‌ای از کاربرد فلسفی چندجهانی در فیزیک، در پاسخ به مسئله «تنظیم ظریف» (Fine-tuning) ثابت‌های بنیادین طبیعت شکل گرفته است. در این رویکرد، برای گریز از پذیرش طراحی هدفمند، فرض می‌شود با وجود بی‌شمار حباب کیهانی یا شاخه با ثوابت فیزیکی گوناگون، وقوع تصادفی شرایط سازگار با حیات در جهانی که ما در آن هستیم اجتناب‌ناپذیر است. در چنین چارچوبی، پیدایش حیات و نظم کیهانی برآیند ذاتی غایت‌مندی نبوده، بلکه صرفاً حاصل نوعی گزینش آماری و اثر انتخاب مشاهده‌گر در میان انبوهی از امکان‌های کور فیزیکی تلقی می‌شود. (Goff, 2024, p. 5)

هرچند این سازوکار احتمالاتی در ساحت تبیین فیزیکی کارکرد خود را دارد، اما از منظر حکمت متعالیه با کاستی بنیادینِ تقلیل غایت به تصادف و بخت روبه‌روست. بر پایه حکمت صدرایی، نظم حاکم بر عالم حاصل احتمالات کور در یک سازوکار مادی محض نیست، بلکه ناشی از «عنایت الهی» و علم مبدأ هستی به نظام اصلح است؛ نظامی که در آن، عالم بهترین و کامل‌ترین ساختار ممکن متناسب با غایات کمالی وجود است و تمامی مراتب آن پیوندی ضروری با خیر و کمال دارند. (جمشیدی و صفایی‌مقدم، ۱۴۰۲، ص. ۸۵) ازاین‌رو، اگر تکثر جهان‌ها به‌عنوان دستاویزی برای نفی اصل غایت‌مندی و جانشین کردن «اتفاق و تصادف گسترده» با حکمت به کار رود، از منظر فلسفی ناموجه است؛ زیرا تکثر مکانیسم‌ها هرگز نیاز سلسله حوادث به علت غایی را منتفی نمی‌سازد.

در اینجا تفکیک دو تلقی هستی‌شناختی از چندجهانی ضروری است: در تلقی نخست،

جهان‌ها مجموعه‌ای از واقعیت‌های منقطع و جزیره‌ای فرض می‌شوند که در بستری از تصادف توزیع شده‌اند. در این حالت، کثرت جهان‌ها تنها انباشتی از واقعیت‌های بی‌هدف است که با وحدت غایی و انسجام نظام احسن ناسازگار خواهد بود. اما در تلقی دوم، تکثر عوالم مادی (حباب‌ها یا شاخه‌ها) نه در عرض یکدیگر به عنوان امور مستقل، بلکه به مثابه اجزا و مراتب نازلِ یک کلِّ واحد و هدفمند فهمیده می‌شوند. در این صورت، تعدد جهان‌ها هیچ‌گونه تعارضی با اصل نظام احسن ندارد؛ زیرا ملاک در نظام احسن، گستردگی فیض و تحقق بیشترین کمال وجودی ممکن است، نه محدودیت عدد جهان‌ها.

این معنا با اصل «حرکت جوهری» نیز قرابتی وثیق می‌یابد. بر اساس حرکت جوهری، جهان مادی نه مجموعه‌ای ساکن، بلکه جریانی پیوسته از صیرورت، تکامل ذاتی و اشتداد وجودی به سوی غایات استعلایی خویش است. (صدرالدین شیرازی، ۱۴۰۰، ص. ۵۱۲) در چنین افقی، پویایی عالم و تعدد صورت‌ها و بسترهای فیزیکی، همگی مجاریِ سریانِ فیض و اشتداد هستی به شمار می‌روند. بنابراین، عوالم متعدد تنها در صورتی با مبانی حکمت متعالیه انطباق‌پذیرند که به مثابه مراحل و افق‌های تحقق کمال در بطن یک حرکت فراگیر وجودی فهم شوند.

بر این اساس، نقد حکمت متعالیه متوجه اصل امکان فیزیکی عوالم متعدد نیست، بلکه متوجه خوانش‌های الحادی یا تصادف‌انگارانه‌ای است که از این فرضیه‌ها استخراج می‌شود. چنانچه کثرت جهان‌ها در ذیل ساختار تشکیکی، نظام احسن و غایت‌مندی ذاتی وجود بازخوانی شود، نه تنها با حکمت متعالیه ناسازگار نخواهد بود، بلکه می‌تواند جلوه‌ای از وسعت فیض وجود و سعه نظام احسن الهی تلقی گردد.

جدول ۱. ارزیابی تطبیقی و انتقادی نظریه‌های چندجهانی بر اساس مبانی حکمت متعالیه

مبنای حکمت متعالیه	ادعا / رویکرد نظریه‌های فیزیکی چندجهانی	ارزیابی انتقادی و موضع حکمت متعالیه
اصالت وجود	تبیین ساختارهای فضازمانی متکثر (حباب‌های تورمی یا شاخه‌های هیلبرت) به‌عنوان واقعیت‌های فیزیکی عینی و مستقل.	هرگونه کثرت پدیداری و فیزیکی باید در بستر حقیقتِ عینیِ وجود فهم شود؛ تلقی این عوالم به‌مثابه جزایری با استقلال وجودیِ مطلق، فاقد توجیه فلسفی است.
تشکیک وجود	فرض کثرت هم‌عرض، افقی و گسسته از جهان‌ها در ساحت ماده بدون ارائه پیوند بنیادین میان آن‌ها.	کثرت فیزیکی در تقابل با وحدت نیست، بلکه در طول آن است؛ کثرت‌های پدیداری ذیل مراتب نازل یک حقیقتِ مشکک و واحدِ هستی به وحدت بازمی‌گردند.
تشخص وجودی	تکثیر ناظر و وجود نسخه‌های متعدد از یک شخص در شاخه‌های گوناگون بر اثر ناهمدوسی کوانتومی.	تشخص عین وجود است؛ بنابراین با تمایز شاخه‌ها و بسترهای وجودی، اشخاص متکثری با تشخص‌های متمایز پدید می‌آیند و فرض «امتداد منِ واحد» ناموجه است.
حرکت جوهری	کثرت برآمده از صیرورت فضازمان یا انشعاب مکانیکی تابع موج در بستر افقی ماده.	پویایی و تکثر ماده برآمده از اشتداد ذاتی و سیلان جوهری است؛ جهان‌های متعدد، بسترهای صیرورت و اشتداد وجودی‌اند، نه انباشت تصادفی ماده.
نظام احسن	تبیین تنظیم ظریف از طریق گزینش آماری و توزیع احتمالات تصادفی میان بی‌شمار جهان.	گزینش آماری جایگزین علت غایی نیست؛ تعدد عوالم فیزیکی در صورت ارجاع به عنایت الهی و تکامل کل هستی، جلوه‌ای از سعه فیض و نظام احسن است.

نتیجه‌گیری

نظریه‌های چندجهانی در فیزیک و کیهان‌شناسی معاصر، به‌ویژه در دو الگوی شاخص «جهان‌های متعدد اورت» و «کیهان‌شناسی تورمی ابدی»، از مهم‌ترین رویکردهای تبیین ساختار واقعیت به شمار می‌روند که با عبور از ساحت تجربی، پیامدهای عمیقی در حوزه فلسفه و

متافیزیک بر جای گذاشته‌اند. از آنجا که هرگونه نتیجه‌گیری جهان‌شناختی از این مدل‌ها بر پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی خاصی استوار است، ارزیابی انتقادی آن‌ها نیازمند تنقیح دقیق مرزهای تبیین فیزیکی از احکام متافیزیکی است.

یافته‌های این پژوهش نشان داد که میان «تعدد و کثرت عوالم» در حکمت متعالیه و «چندجهانی فیزیکی» تمایزی ساختاری وجود دارد. در حکمت صدرایی، کثرت پدیداری در پرتو اصالت و تشکیک وجود، امری طولی و بازگشت‌کننده به حقیقت واحد هستی است؛ در حالی که برخی خوانش‌های فلسفی از فیزیک، این کثرت را به‌صورت افقی، هم‌عرض و متشکل از جزایری با استقلال وجودیِ مطلق تصویر می‌کنند. بنابراین، نقد حکمت متعالیه متوجه اصل امکان کثرت‌های فیزیکی نیست، بلکه متوجه فروکاستن حقیقت وجود به کثرت‌های پراکنده و انقطاع آن‌ها از وحدت تشکیکی هستی است.

در مسئله هویت و تشخص، پژوهش حاضر نشان داد که بر پایه اصل «عینیت تشخص با وجود»، تکثر شاخه‌های کوانتومی یا حباب‌های فضازمانی مستلزم تکثر اشخاصِ متمایز است. ازاین‌رو، ادعای امتداد یا تکثیر یک «منِ واحد» در شاخه‌های گوناگون ناشی از خلط تشابه ماهوی با اینهمانی وجودی بوده و از انسجام فلسفی برخوردار نیست؛ زیرا هر ناظر در بستر تعین وجودی خویش، فاعلی مستقل با تشخصی منحصربه‌فرد به شمار می‌رود.

افزون بر این، ارزیابی نسبت چندجهانی با نظام احسن و حرکت جوهری روشن ساخت که توسل به کثرت‌های تصادفی و گزینش‌های آماری برای تبیین تنظیم ظریف، هرگز جایگزین نیاز به تبیین غایی و عنایت ازلی نمی‌شود. کثرت عوالم تنها در صورتی از منظر صدرایی موجه است که به مثابه مراتب و مجاریِ اشتداد، صیرورت ذاتی و سریان فیض در بطن یک نظام احسن و غایت‌مند فهم شود، نه انباشتی از امکان‌های کور فیزیکی.

در مجموع، حکمت متعالیه با تکیه بر اصول پنج‌گانه اصالت، تشکیک، تشخص وجودی،

حرکت جوهری و نظام احسن، بستری منسجم برای خوانش فلسفی دستاوردهای فیزیک فراهم می‌آورد. بر این اساس، چالش بنیادین در پذیرش یا رد اصل تعدد جهان‌ها نیست، بلکه در ارتقای تبیین‌های فیزیکی به سطحی از انسجام متافیزیکی است که در آن، کثرت‌های پدیداری در پیوند با وحدت وجود، تشخص ناظران و غایت‌مندی کلی آفرینش معنا یابند.

منابع

اسکندری، رضا؛ شیخ‌شعاعی، عباس (۱۴۰۴). «سازگاری آموزه وحدت شخصی وجود با تحقق کثرات، از دیدگاه صدرالمتألهین» دوفصلنامه علمی حکمت صدرایی، (۱) ۱۳، ۱ـ ۱۸.

https://doi.org/10.30473/pms.2024.71287.2084

پرویزی، مریم؛ عاشوری کیسومی، محمدعلی (۱۴۰۰). «مطالعهٔ تطبیقی جهان‌های موازی فیزیک و جهان‌های ممکن دیوید لوئیس» حکمت و فلسفه، ۱۷(۶۷)، ۳۹-۶۲ .

https://doi.org/10.22054/wph.2021.57102.1924

جمشیدی، زهرا؛ صفایی‌مقدم، زهرا (۱۴۰۲) نظام احسن از دیدگاه ملاصدرا و لایب‌نیتس .قم: انتشارات رسالت یعقوبی.

قربانی، قدرت‌الله (۱۴۰۰). «ظرفیت‌های حکمت متعالیه برای گفت‌وگوی دینی معاصر» دوفصلنامه تخصصی الهیات، ۳(۴)، ۴۳-۶۰ .

https://www.theomag.ir/article_183152.html

لیدیمن، جیمز(۱۴۰۳) فلسفه علم .ترجمه حسین کرمی، چاپ هفتم. تهران: انتشارات حکمت.

صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم. (۱۳۹۹) المظاهر الإلهیة .ترجمه و تصحیح جلال‌الدین آشتیانی، چاپ ۴. قم: بوستان کتاب.

صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (ملاصدرا). (۱۴۰۰) مفاتیح الغیب .چاپ هشتم. تهران: انتشارات مولی.

صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۴۰۳) مشاعر .چاپ ۳. تهران: انتشارات مولی.

صدرالدین شیرازی، محمدبن‌ابراهیم (ملاصدرا) (۱۴۰۴) المبدأ و المعاد .تحقیق هادی رستگارمقدم گوهری، زیر نظر ملاهادی سبزواری، چاپ ۳. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

صدرالدین شیرازی، محمدبن‌ابراهیم (ملاصدرا). (۱۳۹۸) الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة .تحقیق جلال‌الدین آشتیانی، با حواشی ملاهادی سبزواری، چاپ دهم. قم: مؤسسه بوستان کتاب.

صدرالدین شیرازی، محمدبن‌ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۹۷) الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة .جلد ۱—۹. قم: انتشارات طلیعه نور.

صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۴۲۰ق) .العرشیة .تصحیح فاتن محمد خلیل لبون فولادکار. بیروت، لبنان: مؤسسة التاریخ العربی.

Baker, D. J. (2025). Free will in the many-worlds interpretation of quantum mechanics. *Philosophical Studies*, 182(4), 1049–1065.
https://doi.org/10.1007/s11098-025-02314-y

Carr, B. (Ed.) (2007). *Universe or multiverse?* Cambridge University Press.

Chan, M. H. (2024). Revisiting the scientific nature of multiverse theories. *Journal for General Philosophy of Science*, 55(1), 137–151. https://doi.org/10.1007/s10838-023-09644-7

Cortês, M. V., & Liddle, A. (2026). *An introduction to modern cosmology*. John Wiley & Sons.

Doko, E. (2024). Islamic theism and the multiverse. *Religions*, 15(7), 861.
https://doi.org/10.3390/rel15070861

Everett III, H. (1957). "Relative state" formulation of quantum mechanics. *Reviews of Modern Physics*, 29(3), 454–462.

Friederich, S. (2021). *Multiverse theories: A philosophical perspective*. Cambridge University Press.

Goff, P. (2024). Is the fine-tuning evidence for a multiverse? *Synthese*, 204, Article 3. https://doi.org/10.1007/s11229-024-04621-z

Greaves, H. (2004). Understanding Deutsch's probability in a deterministic multiverse. *Studies in History and Philosophy of Science Part B: Studies in History and Philosophy of Modern Physics*, 35(3), 423–456. https://doi.org/10.1016/j.shpsb.2004.04.006

Hawking, S. W., & Ellis, G. F. (2023). *The large scale structure of space-time*. Cambridge University Press.

Lazarovici, D. (2023). How Everett solved the probability problem in Everettian quantum mechanics. *Quantum Reports*, 5(2), 407–417. https://doi.org/10.3390/quantum5020026

Read, J., & Le Bihan, B. (2021). The landscape and the multiverse: What's the problem? *Synthese*, 199, 7749–7771. https://doi.org/10.1007/s11229-021-03137-0

Rubenstein, M.-J. (2014). *Worlds without end: The many lives of the multiverse*. Columbia University Press.

Vaidman, L. (Ed.) (2024). *The many-worlds interpretation of quantum mechanics*. MDPI. https://doi.org/10.3390/books978-3-7258-1070-3

Wallace, D. (2012). *The emergent multiverse: Quantum theory according to the Everett interpretation*. Oxford University Press.

Wilson, A. (2013). Objective probability in Everettian quantum mechanics. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 64(4), 709–737. https://doi.org/10.1093/bjps/axs022